

nr. 9019
Alphen
01-

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE ALPHEN EN RIEL

Inhoud

1. Woord vooraf
2. Criteria
3. Werkwijze
4. Historische karakteristiek van Alphen en Riel
Landschap
Nederzettingen
Bebouwing en groenelementen
5. Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen
6. Literatuurlijst
7. Kaart gemeente Alphen en Riel (bijlage).

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over de gemeente Alphen en Riel maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie. De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegwagen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van archivariissen, de Stichting tot behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek in het Zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de I.B.M. opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigd een momentopname van een steeds voortschrijdend proces van veranderingen in de bebouwde omgeving. Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1981 en werd verricht door E. van den Dool met medewerking van drs. A.C.J. v. Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO. Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, september 1986.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

● Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)-type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

● Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

● Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuur-historisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan.

Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting. In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen? Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is. Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven. Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamomtrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

---

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN DE GEMEENTE ALPHEN EN RIEL

Landschap

Het landschap van Alpen en Riel is een onderdeel van het bovenlopergebied van de Leij en de Donge. In de Zuidwesthoek liggen de uiterste bovenloopjes van de Strijbeeksche beek en Grootte- of Roode beek. De oostgrens met Goirle en België wordt gevormd door de Poppelsche Leij en Oude Leij of Donge. Ten zuiden ligt Baarle Nassau-Baarle Hertog, terwijl de West- en noordgrens door het voormalige heidegebied van Chaam, Gilze en Riel loopt.

De Poppelsche Leij stroomt, over een klein traject, door de uiterste zuid-oosthoek van de gemeente. De Donge omvat meerdere beektakken waaronder de Dorpswaterloop en Hultense Leij. Langs deze beken liggen de verschillende nederzettingen en buurtschappen.

Opmerkelijk is de z.g. storing van Rijen, een ongeveer noord-zuid verlopende breuklijn in de bodem die evenwijdig aan de Leij loopt. Deze breuk heeft de richting van de beekdalen mede bepaald.

In het zuiden liggen de nederzettingen en akkergebieden op ca 26m N.A.P. Naar het noorden daalt de hoogte tot ca 17 m N.A.P. bij de dorpskom van Riel.

De Bosgebieden en Heideontginningen ten westen en ten noorden liggen op ongeveer 22,5 m N.A.P. -18 m N.A.P. De beekdalen liggen overal wat lager van ca. 12-20 meter N.A.P.

De bodem bestaat hoofdzakelijk uit dekzand en lemig materiaal dat tijdens en na de laatste ijstijd, ca. 10.000 jaar geleden, door wind en water is afgezet. Plaatselijk zijn er dekzandruggen afgezet en zijn er laagten gevormd. De waterlopen hebben, aanvankelijk met smeltwater, geulen in het dekzand uitgesleten. Hier en daar is er veen gevormd.

In grote lijnen kan het landschap van Alpen en Riel onderscheiden worden in:

- a. De beekdalen en engere zin voornamelijk met grasland en hier en daar met akkers en bosaanplant. Ten zuiden van Riel grenst de Donge aan de Rechte Heide, wat in Brabant een zeldzame landschappelijke situatie is. Direkt langs de beekloop lagen eertijds de beemden of hooilanden en broekbosjes. Het Strijbeekschebeekdal kan gelden als een van de gaver beekdalen in de provincie met bijzondere planten en diersoorten. Oorspronkelijke perceleringen zien we onder andere langs de Poppelsche Leij, en langs de Donge ten noorden van Riel bij Zandeinde.
- b. De dorpskommen van Alpen en Riel en de verschillende buurtschappen met bebouwing en tuinen, gelegen op de hogere gronden langs de beken.
- c. De akkers en weilanden rond de bebouwing. Vooral rond Terover, Alpen, Alpen-Oosterwijk en Riel liggen grote oude akkerbodemcomplexen met humuslagen van 50 cm of meer. Deze zijn ontstaan gedurende de middeleeuwen door eeuwenlange bemesting vanuit de potstal met toegevoegde plaggen.
- d. Een opvallend landschap is ontstaan door de z.g. kampenontginning in het gebied van de Hoevens. De uit de middeleeuwen stammende verspreide hoevenontginningen geven een afwisselend patroon van akkers, bospercelen en houtwallen.

- e. Heideontginningen op de plaats van de voormalige Rielsche, Gilzesche, Chaamsche, Kwaalburgse en Brakelsche heide. Van de heide zijn slechts enkele fragmenten over. Het grootste deel is ontgonnen als bosaanplant en landbouwgronden, aan het einde van de 19e eeuw en het begin van deze eeuw.

Behoudens de heideontginningen, die vrij grootschalig zijn, is veel van het oorspronkelijke middeleeuwse landschappelijke karakter en perceelingspatroon in Alphen en Riel behouden gebleven.

Nederzettingen

Alphen is een zeer oude woonplaats blijkens de verscheidene romeinse en vroeg middeleeuwse opgravingen. De domeinstructuur verklaart mogelijk de nederzetting van een ongeveer vierkant stratenpatroon met aansluitende wegen naar het buitengebied. De oudste vermelding is van 709, terwijl in 1175 van een kerkgebouw gesproken wordt. Alphen kan typologisch een tiendakkerdorp genoemd worden, vanwege de centraal gelegen kerk met een aantal agrarische buurtschappen er omheen gegroepeerd. De straten hebben in hoofdzaak een lintbebouwd karakter met een middeleeuwse kerktoren, schoolgebouw, woonhuizen, cafés en leerlooierijen.

Met de aanleg van de spoorlijn Tilburg-Turnhout kreeg Alphen een station in 1867. Tot een stationswijkontwikkeling is het niet gekomen, maar de Stationsstraat heeft toch een wat meer stedelijk karakter. Het stationsgebouw is verdwenen. Wel zijn er een tweetal dienstwoningen.

Aan de zuidwestzijde is op de oude akkergronden een recente uitbreiding op regelmatige plattegrond aangelegd.

Rondom de kern van Alphen ligt een krans van buurtschappen: Alphen-Oosterwijk, Looneind, Boslust, Hondseind, Sas, Terover, Alphen-Boshoven, en Kwaalburg.

Alphen-Oosterwijk is een middeleeuwse ontginning met een vrij regelmatige perceelstructuur, van de akkergronden aan weerszijde van de Oosterwijkse straat.

De nederzetting wordt doorsneden door de Hultense Leij. De Nieuwe Rielse weg en de spoorlijn zijn recentere doorsnijdingen. Alphen-Oosterwijk bestaat uit een lint van verspreide boerderijen vanaf de 17e eeuw met nog vrij veel lindebomen en een kleine veldkapel. De straat is van oorsprong baanvormig verbreed wat kan wijzen op een gebruik als vee-drift. In het verlengde van Alphen-Oosterwijk ten zuiden van de spoorlijn ligt Looneind dat blijkens de oude akkerbodems middeleeuws zal zijn. Looneind 33 is een boerderij uit 1632.

Boslust, Hondseind en Sas zijn kleine agrarische buurtschappen met verspreide boerderijbebouwing, ten zuidoosten van Alphen, gelegen aan bovenloopjes van de Leij, waaronder de Dorpswaterloop. Bij Boslust liggen kleine oude akkers.

Hondseind en Sas grenzen aan het grote akkercomplex van Terover. De perceelstructuur is vergeleken met de 19e eeuw nog vrij oorspronkelijk. Terover ligt centraal in een oud akkercomplex aan een drietal bovenloopjes van de Leij.

De buurtschap bestaat uit een straatweg met verspreide boerderijen. De perceelstructuur is vrij gaaf gebleven. Terover is een goed voorbeeld van het type akkerdorp of beekdalnederzetting.

Op de grens met Baarle-Nassau ligt Alphen-Boshoven aan de bovenloop van de Strijbeekschebeek. Er is een vrij groot oud akkerbodemcomplex dat in het noorden overgaat in de Kwaalburgse akkers, en in het zuiden in die van Baarle-Boshoven. In aanleg stonden de boerderijen in een plaatse-achtig patroon. Van Boshoven is een vermelding uit 1311 bekend, maar de oorsprong gaat wellicht veel verder terug. De kavelstructuur is nog vrij oorspronkelijk. Ook van Kwaalburg zijn vermeldingen van de 14e eeuw. Er zijn romeinse en préromeinse vondsten bekend. De oude kavelstructuur is opmerkelijk goed behouden gebleven. Kwaalburg kan beschouwd worden als een akkerdorp dat systematisch uit bos is ontgonnen. Aan de westzijde grenst Kwaalburg aan de voormalige Kwaalburgse heide, die thans groten-deels uit bosaanplant bestaat. De buurtschap bestaat uit verspreide boerderijen en schuren waaronder fraaie exemplaren.

Riel is een secundair kerkdorp met een krans van buurtschappen ten noorden en westen ervan: Zandeinde, Spaanse Hoek, Looienhoek, Brakel, Druisdijk en Vijfhuizen.

De kom van Riel bestaat uit een lintbebouwde straat gelegen op een oeverwal van de Leij, met voornamelijk eenlaags huizen en naar de rand toe met boerderijen. Opvallend zijn enkele leerlooierijen, het centrale kerkgebouw met torenspits, de pastorie en het schoolgebouw. Van het stationsgebouw van Riel van 1867 is niets meer overgebleven. Ten westen van Riel ligt een oud akkerbodemcomplex. Alles bijeen is Riel een interessant voorbeeld van een dorpsensemble met bebouwing die de verschillende beroepen, religie en sociale gelaagdheid in de 19e eeuw weerspiegeld, terwijl de oudere landschappelijke context nog steeds herkenbaar is. Het ten noorden ervan aangrenzende Zandeinde is een gaaf bewaard gebleven beekdalnederzetting met plaatse en verscheidene belangwekkende boerderijen. Typerend zijn de langgerekte percelen in de richting van de Oude Leij. Spaanse hoek, Brakel en Looienhoek zijn kleine buurtschappen met vrij oorspronkelijke kavelpatronen, oude akkergronden en beekloopjes. Met name Brakel heeft enkele boerderijen van cultuurhistorische betekenis. Ten zuiden van Looienhoek ligt Riels Hoefke, een oude boerderijontginningsplaats waar heide en stuifzand grenzen aan het beekdal van de Donge. Vijfhuizen en Druisdijk zijn een tweetal buurtschappen langs de Hultense Leij aan de rand van een in het begin van deze eeuw ontgonnen heidegebied. Bij Druisdijk ligt een naaldhoutontginning. Langs de Hultense Leij ligt een strook van oude akkerbodems. Druisdijk is mogelijk een prehistorische woonplaats. Op de plaats van de middeleeuwse Martinuskapel van 1540, is recent een nieuwe kapel gebouwd.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen

In Alphen zijn een aantal boerderijen te zien uit de 17e eeuw. Looneind 3B de "Sleutelhoeve" is blijkens de jaartalankers van 1632. Het is in aanleg een driebeukige langgevelboerderij met dwarsdeel. Het muurwerk van veldovensteen is gemetseld in kruisverband met klezoren. In de korte gevel is de gemetselde baksteenboog van een vroeger kruiskozijn zichtbaar. Karakteristiek is het bakhuis met uitgebouwd ovengedeelte, overigens evenals de boerderij zelf, ingrijpend verbouwd. Brakel 3 met langsdeel kan 17e eeuws zijn. Erachter is een tweebeukig karschop met

gebint. Goedentijd 4-5, de Grote Hoef, met dwarsdeel, bakhuis en karschop, en Kwaalburg 18 met typerende baksteenversiering in de zijgevel, kunnen eveneens uit de 17e eeuw dateren. Bij Oud-Tilburgsebaan 4, staat een vervallen boerderij met deels nog vitselstekwand en versierde balkconsoles die kenmerkend zijn voor deze periode.

De 18e en vroeg 19e eeuwse boerderijen zijn typologisch vergelijkbaar met hun oudere voorgangers. Genoemd kunnen worden de langgevelboerderij met dwarsdeel Oosterwijksestraat 3 met 18e eeuwse sierankers in de zijgevel; Oosterwijksestraat 21, een kleine langgevelboerderij en vlaamse schuur met deels rieten wanden; Goorstraat 2A, de Nieuwelandsche Hoef, is een krukhuisboerderij die in de 18e eeuw door wallen en een gracht was omgeven. De bijbehorende langsdeelschuur met oud gebint is van elders afkomstig. Zandeinde 37 is een langgevelboerderij met dwarsdeel en fraaie vlaamse schuur rieten schilddak en lage bakstenen wanden met pilasters. Er is een bakhuis met ashok.

Verscheidene Vlaamse of langsdeelschuren met hoge rieten schilddaken zijn nog 18e eeuws; de boerderijen zelf zijn veelal later vervangen of ingrijpend vernieuwd. Voorbeelden zijn: Brakel 8-10, Druisdijk 6 met strodak, Kwaalburg 3-5 met gedeeltelijk strodak en wanden van vitselstek (vlechtwerk met leem), karschop met dwarsdeel en tweebeukig gebint, Oosterwijksestraat 12, Ulicotensebaan 2 met karschop en Vijfhuizerbaan 2A. Latere exemplaren zijn Goedentijd 1 met houten wanden en Goorstraat 6.

In de latere 19e eeuw en begin deze eeuw, na ca. 1880, komen er enkele opvallende wijzigingen in de boerderijbouw. De houten gebintconstructie maakt plaats voor balkdragende muren en het metselwerk bestaat uit fabrieksmatig geproduceerde baksteen, die wat harder aandoet dan de oudere handvormsteen. De kleine roedeverdeling wordt vervangen door zesruitsschuiframes. De langgevel met dwarsdeel blijft meestal regel. Goede voorbeelden uit deze periode zijn: Kerkstraat 38, Kwaalburg 21 met karschop, Oosterwijksestraat 12 en Zandeinde 39 van 1904, Druisdijk 2 uit 1903, Boshoven 5 uit 1913, Oud Tilburgse baan 4 uit 1911, Prinsenhoflaan 1, Terover 14 uit 1895 met haaks erop geplaatste langsdeelschuur, Hooispoor 1-3 is een dubbele langgevelboerderij met aardige bovenlichtversiering.

Dorpsstraat 61 is een langgevelboerderij met graan-rosmolen, een bedrijvigheid die wel meer in de brabantse boerderijen wordt aangetroffen in de 19e eeuw.

De latere boerderijen van de jaren 20 en 30 zijn in hoofdzaak nog traditioneel.

In de 20e eeuw verdwijnt de potstal echter en wordt vervangen door de groepsstal hetgeen wijzigingen voor het interieur met zich meebrengt. We zien hier en daar mansardedaken en in plaats van de oud hollandse pannen wordt ook met andere soorten gedekt zoals de tuile du nord, muldenpan, en eternietlei. De baksteenversieringen en ankers geven een ander uiterlijk aan de gevel. We noemen hier Barker 6, Goorweg 7, Hondseind 6 uit 1926, Goorstraat 6 van 1931 en Terover 4 uit 1925.

Woonhuizen

Opmerkelijk en zeldzaam voor Brabant is het café-woonhuis, en voormalig raadhuis, Heuvelstraat 2, uit de eerste helft van de 17e eeuw. Dit eenlaags en onderkelderd huis, heeft een tweebeukig gebint met de voorste stijlenrij direct achter de voorgevel. De dakvoet ligt aan de achterzijde lager dan aan de voorzijde. De trapgevel van Molenstraat 8

met de nok loodrecht op de straat is uit 1614-19. De gevel is enigszins verwant aan de z.g. Dordtse gevels, die we in Brabant in de stadjes aan de Maas wel aantreffen, maar in de rest van de provincie zeer ongebruikelijk zijn. De trapgevel heeft natuurstenen waterlijsten, uitgekraagde bogen boven de vensters en kraagstenen met maskers in de top. Inwendig is er een balk met gesneden sleutelstuk, rustend op een zandstenen console met gebeeldhoude kopjes.

Uit de 18e en 1e helft van de 19e eeuw resten geen zichtbare woonhuizen in Alphen en Riel. Uit 1867 dateert Stationsstraat 63-65 met gemetselde rondbogen boven de ramen en deuren en gemetselde pilasters, behorende bij het voormalige station.

Van de latere 19e eeuw en rond de eeuwwisseling zijn nog verschillende gaven voorbeelden te zien. De gevels worden veelal gekenmerkt door de aanwezigheid van sierankers, lijsten, soms spekbanden, bepleistering, luiken e.d. Inwendig is er een balken- of stucplafond. Opvallend is de tweelaags pastorie Kerkstraat 1 van ca 1880 onder leien schilddak met klokketorentje, van vijf traveeën met middenrisaliet en hoekpilasters. Verwant is Kerkstraat 6 onder zadeldak met fraai gestucte raamomlijstingen en geprofileerde gootlijst. Meer voorkomend zijn de eenlaags huizen, meestal met de nok evenwijdig aan de straat. Mooie voorbeelden zijn: Chaamse weg 17 met bepleisterde gevel, Dorpsstraat 8, 41, Goedentijd 4, en Stationsstraat 11 van vijf traveeën breed met centrale deur en sierankers, bij Kerkstraat 10 zit de deur in de korte zijgevel; Stationsstraat 39 en Chaamseweg 17 van vier traveeën; Dorpsstraat 5, Goedentijd 29, Kerkstraat 22, Stationsstraat 2, 4, Raadhuisstraat 31 en Terover 10 van drie traveeën.

Van de gaveren voorbeelden van latere huizen in de periode 1910-1940 noemen we Baarleseweg 11, 12 en 14, Dorpsstraat 2, 16, 26-28, 30, Heuvelstraat 10, Raadhuisstraat 53 en Stationsstraat 31, Evenals bij de boerderijen zien we soms hier ook mansardedaken. Dorpsstraat 16 en 30, en Stationsstraat 31 hebben art-deco motieven. Raadhuisstraat 53 valt op door de in de gevel doorlopende bakstenen dakkapel met pilasters en topgeveltje.

Kerkelijke bebouwing.

Laat middeleeuws, uit 1559, is de toren van de H. Willibrorduskerk van Alphen, een belangrijk voorbeeld van Kempense gothiek. De kerktoren is opgetrokken in baksteen en natuursteen in drie geledingen. De driebeukige kruiskerk is uit 1955 van architect H.W. Valk, gebouwd na oorlogsschade in historiserende vormgeving. Bij de kerk staat een H. Hartbeeld uit ca 1925.

De kerk van Riel, St. Antonius abt is uit 1895 van architect P. van Genk, een neogotische kerk die het dorpssilhouet sterk bepaalt. De voormalige N.H. kerk Baarleseweg 1 uit 1820 is eenbeukig en heeft drie traveeën. Opvallend zijn rondboogvensters van het schip en het klokketorentje.

Ook de oudere noodkerk, Heuvel 5, van ca. 1945, is eveneens gebouwd in historiserende stijl met in- en uitgezwenkte topgevel, en klokketorentje.

In Alphen en Riel staan een drietal eenbeukige kapellen die alle van na de tweede wereldoorlog zijn. Aan de Oude Maastrichtse baan temidden van dennebomen staat de Willibrorduskapel uit 1946, een eenvoudige kapel onder zadeldak met tuitgevel. Van ca 1950 is de kapel aan de Oosterwijksestraat met neobarokke topgevel, en uit 1975 de Marinuskapel aan de Druisdijk met klokketorentje.

Een kleine wegkapel zien we aan de St. Jansstraat uit 1925 met beeld van Johannes de Doper, op de plaats van een oudere St. Janskapel die toen is afgebroken. Aan het einde is een natuurstenen kruisbeeld met metalen corpus van ca. 1950. Aan de Kerkstraat in Riel staat een H. Hartbeeld op natuurstenen sokkel uit ca. 1920.

Bij de kerk St. Antonius abt in Riel is een begraafplaats met enkele grafmonumenten uit het begin van deze eeuw en een calvarieberg met natuurstenen kruis en corpus. Aan de Molenstraat is een kerkhof uit ca. 1920 met o.a. een boomstamkruis van 1926 en een calvarieberg met ijzeren kruis. Curieus is het zogenaamde Pestkerkhof uit het begin van de 17e eeuw met twee oude stenen kruisen, en een bakstenen gedenksteen van ca. 1935. Dit is de plaats waar meer dan 500 overleden pestlijders werden begraven.

Fabrieken en bedrijfsgebouwen

Opvallend zijn de verschillende leerlooierijen in Alphen en Riel van rond de eeuwwisseling. Het betreffen 2 en 3 laags gebouwen met houten droogluiken aan de lange zijde en laadluiken aan de korte zijde. Goedentijd 12 is 2½ laags met laadluiken onder gemetselde korfbogen. Kerkstraat 12 is 3 laags met rollatten boven de laaddeuren en uitkragende top en geschulpte windveren. Aan de achterzijde liggen nog de looierskuipen. Kerkstraat 29 en 43 zijn 3½ laags en Stationsstraat 39 is 3 laags. Zeldzaam in zijn soort is Stationsstraat 55, een kleine 2 laags looierij gecombineerd met woonhuis. Nieuwstraat 29 is een voormalige 3 laags leerlooierij, recent verbouwd tot een schoenfabriek.

Dorpsstraat 31 is een 2-laags lederfabriek met inrijpoort uit ca. 1930. Voor de verwerking van granen zijn bewaard gebleven een molenromp van een stenen bergkorenmolen uit ca. 1850, een elektrische 2 laags graanmaalterij uit ca. 1930 en de onder "boerderijen" reeds genoemde Dorpsstraat 61, met aangebouwde graanmolen waarbij het houten molenrad van de rosmolen nog aanwezig is.

Hier en daar zijn er gecombineerde woningen met bedrijfsruimten, waarvan de functie niet altijd direkt duidelijk is zoals Goedentijd 15-17 uit ca. 1930.

Kerkstraat 18 uit ca. 1880 en Stationsstraat 25 uit 1901. Het laatste pand zal een zuivelverwerkend bedrijf geweest zijn.

Diversen

Raadhuisstraat 2 is het gemeentehuis uit ca. 1950, gebouwd in Delftse schooltrant met historiserende stijlelementen, zoals kruiskozijnen en klokketorentje.

Voor de geschiedenis van het onderwijs is van betekenis: Kerkstraat 7, een schoolgebouw met woonhuis uit ca. 1880 met pilastergevel. Opvallend daarbij is de lagere achterzijde. Heuvel 7 is een schoolgebouw uit ca. 1900 in neogotische stijl met middenrisaliet en pilasters. Heuvel 5 is een complex van Dorpshuis met noodkerk en school uit ca. 1945 in historiserende stijl met siertopgevel.

Baarleseweg 54-56 is de kazerne van de koninklijke brigade van de marechaussee van 1915, een complex gebouw met hoofdgedeelte en aanbouwen.

Typerend zijn nog een aantal eenlaags dorpscafés, veelal met woonhuis gecombineerd. Het oudste is het onder "woonhuizen" al genoemde Heuvel 2 uit de 17e eeuw. Zandeinde 6 en Dorpsstraat 1 zijn van ca. 1900. Boshoven 9-11 met mansardedak is uit 1913. Jonger nog zijn Kerkstraat 14-16, St. Jansstraat 2 en Terover 3.

Groenelementen

Ofschoon van de vroegere rijke erfbepplanting veel is verdwenen, treffen we op tal van plaatsen waardevolle snoeilindes, hagen en fruitbomen aan. Uit de 18e eeuw stammen wellicht nog de vier monumentale linden bij Oud Tilburgse baan 4, en de lindes van Oosterwijkse straat 19, Hondseind 6, Goorstraat 2A, 4-5 en 6 en Ulicotensebaan 2. Vooral de 16 lindes van 2 à 3 meter omtrek bij Goorstraat 4-5 zijn een zeldzaamheid.

Andere fraaie lindebepplanting zien we bij de boerderijen Boshoven 5, 9-11, en 17, Brakel 3, Druisdijk 2, Hooispoor 1-3, Kwaalburg 21, Looneind 3B, Oosterwijsestraat 3 en 12, en Prinsenhoeflaan 1. Bij de laatste boerderij staan maar liefst 15 lindes van ca 2m omtrek. Bij de kapel aan de Oosterwijsestraat staan een vijftal lindes en bij het oude café Heuvel 2, staan een tweetal markante snoeilindes.

Andere boomsoorten van formaat komen minder voor. Achter op het erf staat traditioneel de walnoot. We noemen: Kwaalburg 12 en 18, Oosterwijksestraat 19, Terover 10, Oude Tilburgsebaan 4, Zandstraat 11 en Boshoven 9-11. Oude essen van 2 à 2½ meter omtrek groeien bij Oosterwijksestraat 19, Kerkstraat 26 en Koestraat 2. Oudere beuken staan bij Oude Tilburgsebaan 4, Koestraat 2 en Kerkstraat 38. Om de Martinuskapel van Druisdijk staan Amerikaanse eiken, beuken en paardekastanjes tot ca 2 meter omtrek. Opvallende boomgroepen zien we op Zandeinde rond de molenromp met essen, elzen, lindes en eiken; de pastorietuin Kerkstraat 1 met onder andere een hulst en Stationsstraat 11 met diverse bomen en heesters. Op de bakstenen muurtjes groeit bij Stationsstraat 11 de muurvaren (*Asplenium ruta-muraria*).